

Spirit of Bosnia / Duh Bosne

An International, Interdisciplinary, Bilingual, Online Journal
Me?unarodni, interdisciplinarni, dvojezi?ni, online ?asopis

Knji?evnost je ono što treba ?itati po drugi put: Intervju sa Susan Sontag

Omer Had?iselimovi?

(Intervjuirali smo Susan Sontag u Sarajevu 10. aprila 1993. godine, za vrijeme njene prve posjete bosanskom glavnom gradu pod opsadom. Sjedili smo na plasti?nim stolicama ispred glavnog ulaza FIS-a, zgrade ?ija nam je velika masa davala izvjesni osje?aj zaštite od srpske artiljerije na brdima. No bio je to neuobi?ajeno miran dan u gradu: traka u kasetofonu nije uhvatila ni jednu eksploziju.)

Omer Had?iselimovi?: Ms. Sontag, dozvolite da Vam postavimo neizbježno pitanje: šta Vas je nagnalo da do?ete u Sarajevo u aprilu 1993?

Susan Sontag: Od samog po?etka rata bila sam užasnuta, zgrožena i obuzeta tugom zbog okrutnosti i nepravde onog što se dešavalo Republici Bosni i Hercegovini kao posljedica srpske ?etni?ke agresije. Me?utim nisam osje?ala da ima ikakvog smisla ili ikakve koristi od mog dolaska ovamo, jer nisam znala što bih mogla uraditi. Iako sam Amerikanka i svi ?lanovi moje obitelji su bili ameri?ki državljani kroz mnoge generacije, po svom mentalitetu, po svom radu i na?inu razmišljanja osje?am se Evropljankom. Provela sam oko polovine svog odraslog života u Evropi, tako da mi je ova vaša situacija duhovno vrlo stvarna. Isto tako sam bila kao turist mnogo puta u bivšoj Jugoslaviji, ?ak sam bila i na jednom zna?ajnom knji?evnom kongresu prije više od dvadeset pet godina: na kongresu Me?unarodnog PENa održanom u Sloveniji, na Bledu, 1966. ili 1967, ali uprkos svim tim emocijama nisam znala od kakve bi bilo koristi da do?em u Bosnu i Hercegovinu, posebno u Sarajevo. Nisam se bojala opasnosti, jer sam posve svjesna da je svaki strani posjetilac jako povlašten, zašti?en i uživa velike udobnosti u pore?enju sa ogromnom patnjom i oskudicom ljudi koji žive ovdje, bez hrane, vode, bez goriva, po strašnoj zimi. ?esto sam se pitala zašto bih dolazila: ne želim biti turist, a meni nije dovoljno da obavim simboli?nu posjetu, jer mi onda izgleda da to ?inim zbog sebe, a ne zbog vas, ljudi u Sarajevu, ljudi u Bosni i Hercegovini. Ali odgovorit ?u konkretno na Vaše pitanje: imam sina koji je pisac i novinar i koji je po?eo dolaziti ovamo u septembru prošle godine, a sada u aprilu sam i ja došla s njim. On je posve opsjednut situacijom ovdje: ve? je napisao i objavio jedan zna?ajan ?lanak u zna?ajnom ameri?kom ?asopisu New Yorker. On piše knjigu o ovom ratu i zapravo sam došla zato što me je on ohrabrivao da do?em. Da ponovom: ranije nisam dolazila ne zato jer sam se bojala, ne zato što nisam bila zainteresirana, nego zato što nisam znala od koje ?e koristi biti moj boravak. Nisam htjela da ljudi kažu: “O, Susan Sontag je bila u Sarajevu.” To meni ništa ne zna?i. Ne stvaram svoju karijeru time što se predstavljam kao plemenita osoba. Svoj dolazak ne bih mogla opravdati sama pred sobom kad ne bih osje?ala da sam od neke koristi vama, ljudima Sarajeva, ljudima Bosne i Hercegovina. A David mi je kazao: “Trebala bi do?i. Bit ?e ti to zna?ajno iskustvo –

sreš'eš se s ljudima, saznat 'eš, vidjet 'eš". Da me on nije ohrabrivao vjerujem da ne bih došla. Ja nisam kao [Bernard-Henri] Levy i [André]; ne dolazim ovamo da u'inim nesto za sebe—dolazim ovamo samo sa željom da budem od neke koristi, koristi vama, i to me pitanje još uvijek mu'i: kako da budem korisna. Naravno, mogu napisati knjigu ili 'lanke, mogu govoriti javno o vama. Ali pošto moj sin ve piše knjigu i pošto je on strasno privržen vašoj stvari, ja ne'u pisati knjigu. Mislim da u obiteljskom poslu mora biti podjele rada. Govorit 'u javno i razgovarati s ljudima, pojavit 'u se na televiziji i napisat 'u 'lanak za New York Times. Ča va sans dire—to se podrazumijeva. Ali to za mene nije dovoljno. Cijelo vrijeme pokušavam shvatiti kako bih mogla biti od ve'e koristi.

Zvonimir Radeljkovi?: U intervjuu sa Joe Davidom Bellamyjem, prije 'etrdeset godina, opisali ste sebe kao proznog pisca i kao stvaratelja filmova. Kako biste se opisali danas?

S. Sontag: Intervjui, uklju'uju'i ovaj naš sada, su vrlo 'udna stvar. 'ovjek daje sve te izjave, jer mu postavljaju sva ta pitanja. U intervjuima sam govorila stvari koje sama po sebi ne bih nikada rekla. Izreknem ih jer mi ljudi postavljaju sva ta pitanja. Ja onda odgovorim i vrlo 'esto se pitanje i ne pojavi u objavljenom tekstu, tako da izgleda da sam ja to tek onako proizvoljno rekla. A ja sam ustvari samo pristojna i odgovaram na vaša pitanja. Sje'am se prije mnogo godina sam dala u Parizu intervju jednom vrlo zna'ajnom 'asopisu, Le Nouvel Observateur, koji je trajao cijela dva sata, a pred kraj intervjua 'ovjek se uvijek razlijeni. Novinar koji me je intervjuirao je znao da sam živjela u Parizu mnogo godina, pa mi je rekao: "Kona'no, Susan Sontag, Pariz više nije onoliko zanimljiv kao što je bio kad ste vi živjeli ovdje," na što sam ja odgovorila: "Da, zanimljiv je, ali ovo nije ono sjajno doba Sartrea. Nije onoliko zanimljiv kao što je bio." A onda se desilo da je naslov objavljenog 'lanka glasio: "Ameri'ka intelektualka tvrdi da Pariz više nije zanimljiv". Ja to nisam rekla. To mi je bilo nametnuto.

Z.R.: Obe'avamo da takvo što ne'emo uraditi. Naš naslov 'e biti neutralan.

S. Sontag: Tako je i sa intervjuom s Bellamyjem. Ja sebe definiram kao pisca. Ta'ka. U ovom periodu mog života mi je pisanje umjetni'ke proze najzna'ajnija stvar. A to je i onako bila moja prva ljubav. Završila sam ovaj veliki roman, 'ovjek koji je volio vulkane (The Volcano Lover), i jedine stvari koje me sada zanimaju su moj novi roman i Sarajevo. Zapo'ela sam sljede'i roman, ali evo ovo se desilo vama, a pošto mislim da pripadam tradiciji pisaca koji vjeruju da biti pisac zna'i poklanjati pažnju svijetu oko sebe, zauzimati se za pravednu stvar, stavljati se u opoziciju. Piscu je sigurno dužnost biti svjedok u svom pisanju i na druge na'ine onoga što se doga'a ovdje. Ali se ja ne zavaravam u pogledu ve'ine pisaca. Ve'ina pisaca su konformisti. Ve'ina pisaca su sluge države ili neke mo'ne ideologije, a neki pisci su opaki propagandisti zlih ideja. Kao g. [Edouard] Limonov koji je bio tu na brdu i pucao na vas, što je snimljeno na filmu. Tako da se pisci ne smiju idealizirati. Ima ovakvih i onakvih ljudi, kako bi rekli Francuzi—il ya les uns et les autres. I 'ak i kad bih mogla di'i slušalicu i nazvati Günthera Grassa ili Milana Kunderu, ili Umberta Ecoa, ili bilo kojeg svjetski poznatog pisca—a ja poznajem te ljude, nisu mi bliski prijatelji ali ih poznajem sa raznih skupova i imam njihove telefonske brojeve—i kad bih im rekla: "Do'ite u Sarajevo!" ne znam da li bi došli. A 'ak i ako bi došli, ne znam da li bi me razo'arali.

O.H.: A Kurt Vonnegut? Poznajete li i njega?

S. Sontag: Da. Poznajem svakoga. Toliko sam stara da svakoga poznajem. Ali, na primjer, Kurt Vonnegut ne bi došao. Kad sam svojim prijateljima književnicima u New Yorku rekla da dolazim ovako svi su mi kazali da sam luda, da je to opasno. Naravno da je opasno. Rekla sam im da je to

kao kazati da je na Sjevernom polu hladno. Znam da je opasno, ali to nije razlog da se ne ode. Mislim, kad su ljudi odlazili u Španjolsku u tridesetim godinama ovog stoljeća, kada je George Orwell otišao u Španjolsku, znao je da je opasno. Skoro je poginuo: dobio je metak u vrat. Ali razlog zbog kojeg oni ne?e do?i, ili ako ?e do?i ?e vas razo?arati, jeste dublji i gori. Postoji ta kultura sebi?nosti. Postoji ogromna depolitizacija me?u inteligencijom, me?u piscima u Zapadnoj Evropi i Sjevernoj Americi. Vi ste pomenuli Vonneguta, mogao bi se pomenuti i Joseph Heller, ?ovjek koji je napisao Kvaku 22 (Catch 22), i koji zbilja razumije prirodu rata. Poznajem Vonneguta. Nikada se nisam srela sa Hellerom, ali Heller i svi ti drugi pisci samo sjede u svojim skupim stanovima, odlaze u prirodu vikendom, i žive svoje privatne živote. Žao mi je što ?u vas razo?arati, ali oni se ne uklju?uju ni u kakvu politi?ku akciju ni u samim Sjedinjenim Državama, a još manje u inozemstvu. Ti ljudi se ne bave ni?im ozbiljnim. To je vrlo žalosno i meni je žao što to moram re?i, ali njima nije stalo, oni nemaju savjesti, oni ne misle da je pisac svjedok savjesti, niti pomišljaju na to. Ne znam nikoga ko bi mislio na taj na?in. Poznajete li vi koga? Vrlo je to ?udno, ali vas su u Sarajevu za ovu prvu godinu rata posjetile dvije osobe iz Sjedinjenih Ameri?kih Država: dvije sredovje?ne žene koje su prije dvadeset pet godina bile u Hanoju: ja i Joan Baez. Ali mi smo jedine došle.

O.H.: Da li bi ovo bilo tako s Vonnegutom i prije dvadeset ili dvadeset pet godina?

S. Sontag: Da. Sasvim. Bojim se da vi gajite strašnu iluziju o tim ljudima. Oni su vrlo sebi?ni.

O.H.: Jednom ste rekli i ja Vas citiram: “?ovjek postaje pisac ne toliko jer ima nešto re?i, koliko zato što je doživio ekstazu ?itaju?i.” Što za Vas zna?i pisanje, da li je to potreba, nešto što morate raditi, ili je to izvjesno izbjavljenje, i u kojoj vrsti pisanja najviše uživate?

S. Sontag: Pravim takve formule jer ljudi traže od mene da nešto opišem. Što se mene ti?e, nisam se nikada pitala zašto sam pisac, i ne zanimaju me moji psihološko razlozi zbog kojih sam pisac, jer su savršeno banalni. Vjerujem da pripadam poduhvatu koji se zove književnost, u okviru kojeg postoji mnogo tradicija, a ja sebe povezujem s njih nekoliko. Ono što me zanima su moje dužnosti, moje obaveze. Jedna od mojih obaveza jeste da pišem dobro. Druga moja obaveza je da sa?uvam svoj jezik, jer u mom jeziku postoji degeneracija – kao vjerojatno i u vašem – zbog utjecaja televizije, komercijalizacije i politizacije jezika. Još jedna moja obaveza jeste da govorim istinu. I zato nije važna moja li?nost: zašto sam postala pisac. Kada sam bila dijete htjela sam postati doktor. Sve što znam jeste da što god bih radila, koji bih god poziv prihvatila, ne bih ga prihvatila u sebi?nom duhu. Da sam postala doktor radila bih u velikoj bolnici, a ne bih imala privatnu praksu, ne bih sjedila u svojoj ordinaciji i zara?ivala mnogo novca. Ne, ja bih radila u velikoj bolnici, sa sirotinjom. Ho?u da kažem da bih, bez obzira na zanimanje, radila u duhu morala. I tako sam odabrala pisanje jer mi ono daje veliku sferu dejstvovanja. Pošto sam poznati pisac imam tu prednost da govorim javno i da mnogi ljudi ?uju ono što ja kažem. Ne mislim da ?e se oni neizbježno promijeniti zbog onog što im ja govorim, ali ipak imam odre?eni uticaj. No nije u pitanju da ja to moram ?initi, nije to kompulzija. Zapravo je to dužnost jer mi nije lako pisati, u stvari mi je to vrlo teško. To je težak posao kad pokušavate dosti?i ono najbolje, pisati što je bolje mogu?e. S vremena na vrijeme mi pisanje pruži veliko li?no zadovoljstvo, ali nisam pisac da bih izrazila samu sebe. Ne zanima me samoizražaj. Zainteresirana sam da napravim nešto dobro što ?e trajati. Neobi?no volim, kad sam ve? u bivšoj Jugoslaviji, pominjati ime Danila Kiša. Jako sam ga dobro poznavala, i ?esto smo razgovarali o pisanju, i priznali smo nešto jedno drugom—ovo nikada ranije nisam javno rekla—jedne duge no?i kad smo ostali do kasno, možda do 3 ujutro, sjede?i u Coupole u Parizu i piju?i. Ne znam da li je on pitao mene ili sam ja pitala njega, ali pitanje je glasilo: “Pišeš li svaki dan?” Jer znate, pisci se osje?aju vrlo krivim ako ne pišu svaki

dan, i vjeruju da nisu posve ozbiljni ako ne pišu svakodnevno, a nas dvoje smo priznali jedno drugom da nijedno ne piše svaki dan; zapravo da nekad prođu mjeseci a da ne napišemo niti rije?. Tada mi je Kiš kazao: “Mrzim pisanje. Pišem samo kad ne mogu podnijeti da ne pišem.” A sada se vraćam na po?etak vašeg pitanja: da li je to ono što bih željela raditi. On mi je rekao: “Ono što ja zbilja volim da radim jeste da ?itam. I tako ?itam po cijeli dan, svaki dan, sve dok me ne bude stid, a tada po?nem opet pisati.” I tako ni ja ne pišem svaki dan, nego ?itam svaki dan, a kad mi bude dosta ?itanja, onda pišem.

Z.R.: Biste li nam rekli koji su pisci formativno uticali na vas?

S. Sontag: Ima ih previše. Po?ela sam vrlo rano ?itati. ?itala sam kad mi je bilo tri godine, što me ?ini nekom vrstom ?uda od djeteta. Ali sam istovremeno i jako spora. Na neki na?in sam i vrlo zaostala. Ali što se ti?e u?enja bila sam ?udo od djeteta. Pro?itala sam toliko knjiga da vam ne mogu odgovoriti da je ovaj ili onaj pisac uticao na mene. Po?ela sam pisati kad mi je bilo sedam godina. Na mene je uticala cijela svjetska književnost. Rekla bih više evropska nego ameri?ka književnost. A iz ameri?ke književnosti su na mene uticali mnogo više pisci iz devetnaestog nego iz dvadesetog stolje?a.

O.H.: A koji su ameri?ki pisci devetnaestog stolje?a za vas naj?itljivi?

S. Sontag: Tu ima vrlo zna?ajnih pisaca: Emerson, Hawthorne, Poe, Dickinson, Melville, Henry James. To za mene predstavlja veliku ameri?ku književnost. Osje?am se djetetom te književne tradicije iz devetnaestog stolje?a. Ali uistinu, moji stvarni formativni modeli koji su stvorili moje osje?anje vokacije ostaju posve evropski: ruski, njema?ki i francuski pisci. Ljudi kao Dostojevski, Tolstoj, Kafka ili Gide. ?itala sam Gideove dnevnik kad mi je bilo trinaest godina, i pomislila sam: eto to je što bih željela biti, pisac. Nisam prihvatila pisanje kao vokaciju od ameri?kih, nego od evropskih izvora. Ali, daleko sam više zainteresirana za ameri?ku književnost devetnaestog nego onu iz dvadesetog stolje?a. To imamo stvarno izuzetne pisce, kao što su Emerson ili Poe. Zanimljivo mi je da je Nietzsche izjavljivao da mu je Emerson jedan od najdražih pisaca. Ili da je Baudelaire smatrao Poea toliko dobrim da ga je prevodio na francuski. Još dok sam bila mlad ?itatelj i prou?avatelj književnosti nisu me zanimali niti Hemingway niti Faulkner, koji su vjerojatno najuticajniji ameri?ki pisci dvadesetog stolje?a. Još uvijek smatram da je Hemingway vrlo minoran pisac, iako razumijem njegov uticaj, ali me on ne zanima. A došla sam i do toga da donekle cijenim Faulknera, ali se to desilo preko jednog stranog pisca, Gabriela Garsije Marqueza, da sam to shvatila. Nisam ga cijenila prije nego što sam pro?itala Marqueza. A što se ti?e savremenih pisaca, živih pisaca u Americi, ima ih veliki broj dobrih – u ameri?kom sistemu ocjenjivanja rekla bih da imamo mnogo B+ pisaca. Ali mislim da nemamo niti jednog književnika svjetske klase, koga bi ocijenila sa A. Takvih pisaca nema u Sjedinjenim Državama, i tu uključujem i Saula Bellowa koji je dobio Nobelovu nagradu. Smatram da nismo imali takvog pisca u zadnjih 40 godina, kakav je bio Danilo Kiš. Mnogi su dobri, kao Doctorow, ili Updike, ali ne mislim da su oni pisci svjetske klase.

Z.R.: U Vašem uvodu knjizi Najbolji ameri?ki eseji 1992 (The Best American Essay 1992) kažete da se ne smije prihvatiti kao nesumnjiva ?injenica da nešto kao “književna kultura” uop?e postoji, što ?e zapravo re?i neka vrsta zajednice ?italaca i pisaca. No meni se ?ini da izvjesni tragovi književne kulture ipak preživljavaju, ?ak i u ovom intervjuu. U vezi s ovim: na kakvog ?itatelja mislite kad pišete?

S. Sontag: Pa, ne mislim ni na kakvog ?itatelja. Jer kad pišem, mislim na standarde, na mjerila, na

ideale., a moji standardi dolaze iz velike književnosti prošlosti. Kad bih zamišljala ?itatelja, što ne ?inim, rekla bih da pišem za nekog ko je pametniji od mene. Kako bih takvu osobu zabavila, kako bih je pou?ila ne?emu. Mislim, ne bih trebala razo?arati ili gnjaviti nekoga ko je pametniji od mene, ko je nadareniji od mene. Ali ja to ne radim, ja mislim na re?enice, a ne na ?itatelja. I ne mislim ko bi takva osoba mogla biti. To su svi moji ?itatelji.

O.H.: Treba li roman biti pametniji od svog pisca, kao što je to, mislim, rekao Conrad?

S. Sontag: Mislim da ako je dobar roman, onda jeste pametniji od svog autora. Ako ?itate romane Dostojevskog, a onda pro?itate ono što je napisao kao novinar, ili kao privatna osoba, onda ?ete vidjeti da je roman bolji od svog pisca. Mislim da je knjiga uvijek bolja od svog pisca, ako je dobra knjiga. Pisci vas obi?no razo?araju, jer oni stave ono najbolje u sebi u svoje knjige. Ho?u opet naglasiti da ne mislim o pisanju kao samo-izražaju., Mislim da posu?ujem ili iznajmljujem sebe knjizi, i da time stvaram nešto što je bolje od mene. Ono što dobijam od književnosti i od drugih umjetnosti jesu standardi. Mislim da je u pitanju održavanje standarda. Pomenuli ste onu moju primjedbu iz Najboljih ameri?kih eseja, da se postojanje književne publike ne može prihvatiti kao nesumnjiva ?injenica: to je potpuno ta?no. Ne može. Knjiga je kao poruka u boci. Ne znaš ko ?e ju pro?itati.

Z.R.: Naro?ito ako mislite na ve?inu ?itatelja.

S. Sontag: Baš tako. Ne znate ko su ti ljudi. No ja jos nisam spremna odustati. Možda ovo jeste po?etak novog mra?nog doba, ali ?u ja ipak za svoga života nastaviti da se ponašam i radim po izvjesnim standardima prošlosti.

O.H.: Columbijina književna istorija Sjedinjenih Država (Columbia Literary History of the United States) objavljena 1987 Vas opisuje kao kriti?ara “koji je naj?eš?e i najsistemati?nije odvajao svoju teoriju od kriterija objektivnosti prema subjektivnijim na?inima izražavanja”. Je li to poštena procjena?

S. Sontag: Nije ni u kojem slu?aju. To je potpuna glupost, iako je od Columbijе. U jednom prethodnom izdanju ove enciklopedije [sic] postoji jedna druk?ija formulacija koja je isto toliko smiješna. Ne, te kategorije, kao subjektivno i objektivno, jesu krajnje primitivne i nemaju nikakvog smisla. Takav je opis posve nezanimljiv. Prvo i prvo, ja nisam kriti?ar. Ja sam pisac koji je izme?u ostalog pisao i eseje.

Z.R.: Pomenuli ste da najbolja ameri?ka književna djela dolaze iz devetnaestog stolje?a. Ima li ikakvih savremenih ameri?kih djela koja Vam nešto zna?e?

S. Sontag: Ne. Postoje neki pisci za koje ne mislim da su prvoklasni, ali mi je stalo do njih i od njih sam nešto nau?ila. Ali to nisu veliki pisci.

Z.R.: No jesu li makar uzbudljivi?

S. Sontag: Nije to pitanje uzbudljivosti nego u?enja. Od njih sam nau?ila kako pisati. Nije mi stalo i ne poštujem kategorije kao što su “zanimljivo” ili “uzbudljivo”. Mislim da su to trivijalne kategorije. Pitanje je što mogu nau?iti od njih. A postoji nekoliko savremenih pisaca od kojih sam nešto nau?ila kao pisac, nau?ila o jeziku. Na primjer od Donalda Barthelmija ili od Elizabeth Hardwick, kojoj je preko sedamdeset godina. Od njih sam nau?ila nešto o jeziku, kako se sklapaju re?enice, gdje staviti zarez, o pridjevima. Oni mi se svi?aju: i Barthelmi koji je umro i Harwickova

koja je živa, oni su mi prijatelji. Ali ne bih rekla da su oni veliki, veliki pisci. Ne, ne mislim da danas postoji značajan američki pisac.

O.H.: Šta mislite šta je značajnije za modernog ili postmodernog pisca, invencija ili istraživanje?

S. Sontag: Pošto nikada ne mislim u tim kategorijama vrlo mi je teško odabrati. Mislim da je veliki pisac onaj koji ima viziju istine, viziju kako konstruirati pripovijedanje – govorimo o prozi – kako tu smjestiti najviše materijala. Veliki pisac je ozbiljan, ambiciozan u formalnom smislu. Ne pravim razliku između invencije i istraživanja. Za svoju novu knjigu, za ovaj novi roman sam radila nešto što biste mogli nazvati istraživanjem. Razmišljala sam o istorijskom periodu, jer to je djelomično istorijski roman, i mnogo sam čitala. Razmišljala sam i o formi, pa je to formalno istraživanje. Ali konačno ne mislim da bilo koji pisac treba razmišljati u tim kategorijama, istraživanja i invencije. Za mene je najvažnija stvar da napravim nešto zbilja veliko, izražajno, zaista elokventno i stvarno istinito, što bi dirnulo čitatelja, što bi obrazovala čitateljeva osjećanja, što bi ga nečemu naučilo. Kad bih davala definiciju književnosti po kojoj bi se ona razlikovala od svega drugoga što je napisano, rekla bih da je književnost ono što treba čitati po drugi put. Nijedna knjiga nije vrijedna jednog čitanja, ako nije vrijedna drugog ili trećeg.

Z.R.: U Vašoj knjizi O fotografiji (On Photography) pišete o Whitmanovom “obezvriježenom snu o kulturnoj revoluciji” kao o proizvodu američkog sna. Kakva osjećanja imate prema američkom snu danas? Je li mrtav, da li je postao noćna mora, ili još uvijek postoji? Morate znati da u istočnoj i centralnoj Evropi on još uvijek postoji.

S. Sontag: Dozvolite mi da prvo kažem da sam ja, koja sam uvijek bila golub [protiv rata], po prvi put u životu u kasnim srednjim godinama postala sam jastreb [zagovaratelj rata]. Bila sam protiv svake američke intervencije od Koreje, kad mi je na početku tog rata bilo sedamnaest godina. Bila sam protiv korejskog rata, pa protiv vijetnamskog rata, protiv američkih upada u Panamu i Grenadu, bila sam protiv rata u zaljevu. Sada kad sam po prvi put u Sarajevu, razgovaram sa vojnim osobljem o intervenciji, i to mi je vrlo smiješna situacija. Strasni sam zagovaratelj skidanja embarga koje bi samo po sebi značilo djelimičnu intervenciju. Vrlo je značajno da ljudi shvate da nije u pitanju izbor između intervencije i skidanja embarga, nego da se te dvije opcije prepliću. Da biste skinuli embargo i da bi to moglo biti djelotvorno mora postojati zemaljska i zračna podrška da bi se osigurala isporuka oružja, jer nije valjda da bi Srbi inače dozvolili da to oružje dođe tek onako. Prema tome, skidanje embarga već znači intervenciju. Strasni sam zagovaratelj intervencije. Toliko što se tiče mog odnosa prema jednom vidu moje zemlje. Nikada nisam podržavala američku spoljnu politiku. Uvijek sam bila protiv intervencija, a sada sam u opoziciji jer nema intervencije. Ako hoćete saznati što radi američka vlada, pitajte mene što ja mislim, a američka vlada će raditi ono suprotno. A što se tiče takozvanog američkog sna, opet vam kažem, nisam patriot. Nisam šovinist. Poput Danila Kiša, prezirem sve nacionaliste. No što se tiče Sjedinjenih Američkih Država, tu ima i dobrih stvari. Postoji u Sjedinjenim Državama napor da se stvori multikulturalno društvo. To je jedna od dobrih stvari. Ali dozvolite da vas isto tako podsjetim da “naseljeničke zemlje” poput SAD, Kanade ili Australije imaju vrlo malo stanovnika-urođenika, jer su oni uglavnom pobijeni. U svakom slučaju, 98 % stanovništva su doseljenici. Tako da ni kod nas nije lako stvoriti jedinstvo različitih grupa, multikulturalno i multinacionalno društvo, ali je lakše nego u Evropi, gdje vi imate jake nacionalne identitete i govorite: ovo je naša teritorija, a vi ste stranci. Svak je stranac u Sjedinjenim Američkim Državama. Ne volim previše Clintonovu administraciju, ali Bushovu administraciju mrzim. Clintonova vlada je barem odlučna da nastavi s ovim naporom da se smanje sukobi između nacionalnim i rasnim grupama u Americi, da proradi multikulturalno društvo. Ono već zapravo djeluje, iako u velikim gradovima ima tenzija jer je američki društveni

sistem vrlo nepravedan, pa u Americi imamo negdje 25 % stanovništva koji su korijenito, ozbiljno siromašni, siromašniji nego siromašni u Zapadnoj Evropi. U Americi ima takvog siromaštva kakvo se ne može vidjeti u Napulju, čak ni u Južnoj Evropi. A ovo siromašno stanovništvo je pretežno, iako ne u potpunosti, crnačko ili porijeklom iz Meksika i Južne Amerike. Tako da u Sjedinjenim Državama postoji veliki rasni i klasni antagonizam. No želja postoji i zvanična politika je vrlo odlučna da nastavi ublažavati ovu situaciju, posebno u Clintonovoj administraciji, i ja se divim Clintonu, koji se trudi ostvariti ovo multirasno, multikulturno i multinacionalno društvo. U tom pogledu američki san nije mrtav.

O.H.: Evo našeg posljednjeg pitanja. U knjizi O fotografiji, kažete da neki fotografi izbjegavaju fotografije u boji, opredjeljujući se za crno-bijelu tehniku. Po njima, “boja pripada slikarstvu”. Na jednom drugom mjestu kažete da “fotografije u boji ne stare na isti način kao crno-bijele fotografije ... Hladna prisnost boje kao da potpuno odvaja fotografiju od patine”. Ovo me podsjeća na ono što kaže britanski pisac William Boyd kroz svog junaka, filmskog režisera, u romanu Nove ispovijesti (New Confessions, 1987): “Boja je moderna pa crno i bijelo postaje prošlost, boja istorije. Pomislite na Veliki rat [Prvi svjetski rat]. Znete ga samo u crno-bijelom. Nema fotografija u boji iz Velikog rata, no uvjeravam vas da je to bio događaj u mnogo boja. Zamislite li ga u boji imaćete potpuno drukčiju predstavu o njemu”. Biste li se složili s Boydom?

S. Sontag: Vidite, ja mislim da zna bar o fotografiji više od g. Boyda. Možda je on tražio moju knjigu—njegova je došla mnogo kasnije. Ali to je istina, naravno. Ja to ne bih tako izrazila, mislim da on to kaže na pomalo trivijalan način—ali jeste, crno i bijelo jesu prošlost, dok je boja sadašnjost. Ali za dvadeset pet godina, za pedeset godina, da li će to biti tako? Vjerovatno neće. Kako svijet boje traje dalje, naravno da ćemo na to drukčije gledati. Važna stvar u svemu ovome u vezi s fotografijama jeste uloga vremena. Stare fotografije s vremenom postaju umjetnost; ne postoje loše u devetnaestom stoljeću jer im je vrijeme podarilo određenu ljepotu i dirljivost. Dvije vrste umjetnosti za koje ovo važi jesu fotografija i arhitektura. Mi smo danas vrlo sentimentalni prema mnogim arhitektonskim djelima stila beaux arts, djelima s kraja devetnaestog stoljeća ili na prelazu vijekova, koja su zaista lošeg ukusa; ljudi iz tog perioda su tu arhitekturu smatrali groznom. Ne znam da li je iko pisao o ovdašnjoj Narodnoj biblioteci dok se gradila prije stotinu godina—i, nepotrebno je da to pominjem, vrlo sam tužna zbog njenog rušenja—ali sam sigurna da bi je rafinirana osoba opisala jedino kao kiš. Biblioteka nam se danas, naravno, čini lijepom jer je to prošlost— prošlost postaje nešto lijepo ... Takozvana gotska arhitektura u Engleskoj u devetnaestom vijeku—svi su je smatrali kišom. Ali mi danas mislimo da je divna jer ono što je došlo poslije je bilo još gore.

O.H.: Ali to se, ne odnosi na književnost—poeziju, na primjer.

S.Sontag: Ne, ali se odnosi na fotografije. Književnost ne zastarijeva. Vrijeme nema isti učinak na književnost koji ima na fotografiju i arhitekturu. Književnost, na koncu, nije predmet; ona mora biti na papiru, na filmu, ili nečim drugom, ali ona nije predmet. Fotografije i arhitektura, s druge strane, stare na jedan pozitivan način, tako da kiš iz prošlosti postaje lijep za nas.

Z.R.: Hvala vam što ste odgovarali na naša pitanja.

© 2007 Zvonimir Radeljković and Omer Hadžiselimović

NAPOMENA: Neznatno kraća verzija ovog teksta je prvobitno objavljena na bosanskohercegovačkom u sarajevskom Novom izrazu (7. 27-28 (2005): 124-132).

The preceding text is copyright of the author and/or translator and is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported License.